

Källstudier till Kalmarkrigets historia.

INGEL WADÉN: **Berät-
tande källor till Calmar-
krigets historia.** Lund
1936.

Den första undersökning efter mo-
derna källkritiska metoder, som i Norden
ägnats en krigshistorisk fråga, torde vara
Kr. Erslevs om slaget vid Åsle i hans stu-
dier till drottning Margaretas historia. Se-
nare har t. ex. Arthur Stille, vars huvudintresse dock ägnades de
»sakkritiska» problemen, vid olika tillfällen berört källkritiska
frågor i sammanhang med olika krigshistoriska förlopp. I den
här behandlade avhandlingen framlägges en omfattande källkri-
tisk undersökning av hela det berättande materialet till ett väl
sammanhållet krigshistoriskt händelsekomplex, Kalmarkriget.

Att i detalj fastslå krigshistoriska sammanhang stöter av
naturliga skäl på alldeles särskilda svårigheter, beroende dels på
källornas alltid kraftigt utpräglade partiskhet, dels på de vansk-
ligheter med avseende på både iakttagelse och berättande, som vid
krigshändelser inställa sig för källornas upphovsmän. Det är värde-
fullt att få detta i och för sig självklara faktum närmare belyst
och exemplifierat även på svenskt material; härtill lämpar sig det
för avhandlingen valda ämnet väl. Undersökningens huvudvikt
ligger dock egentligen ej här. Förf. har ställt som sin förnämsta
uppgift att på såväl svenskt som danskt håll följa kunskapsstoffet
— och propagandastoffet — på dess väg från rapporter, fältkansli-
anteckningar och dagböcker ut i världen: över officiella och offi-
ciösa relationer, proklamationer och »Zeitungen» samt privata
brev till samtidens och den närmaste eftervärldens historieskriv-
ning. Mycket av det material som här upptagits till behandling
har förut varit känt och publicerat, men härtill har förf. lagt nytt
av olika slag, varibland må nämnas: Krister Somes apologi för sitt
handlingssätt vid Kalmar slots kapitulation i augusti 1611 och
ett par aktstycken i sammanhang därmed (apologien delvis känd
för äldre forskning men ej förut framlagd); den danske kanslern
Christian Friis-Borrebys brev till änkedrottning Sophia med ny-
heter från krigsskådeplatsen, baserade på konungens egna, nu för-
lorade skrivelser; samt det handskrivna dedikationsexemplar till

Karl XI av Widekindis Gustav Adolfs-historia, vari Widekindi redovisat det material han använt — härigenom blir det möjligt att rekonstruera en del numera förlorade källor till denna tids historia, ej enbart rörande Kalmarkriget utan även i sammanhang med andra problem från förra delen av Gustav II Adolfs regering.

Det från de två krigförande hållen bevarade materialet erbjuder vissa karaktäristiska olikheter, framför allt den, att det svenska är så mycket fattigare. Det första stadiet, rapporterna, är på svensk sida endast representerat av några få, rätt slumpvis bevarade: ett par i original (förf. sid. 6, not 1 och 2), andra i Widekindis referat (t. ex. Mårten Krakous rapport om Gullbergs stormning); om andra återigen får man kunskap genom ett i det svenska kansliet fört diarium. Detta svårskönjbara skikt i det svenska materialet har förf. behandlat mera i förbigående; det har emellertid sin betydelse, bl. a. därigenom, att det ger möjligheter till en jämförelse med det danska.

Ett andra stadium på svensk sida företrädes av ett »diarium», som förts i det svenska kansliet för åren 1611—13. Förf:s utförliga behandling av detta och dess tillkomst torde i stort sett träffa rätt (jämförelse med motsvarande danskt material sid. 150); det kan förtjäna ytterligare markeras, att det ej förts fullkomligt dag för dag och att man har att skilja på två slags stoff i detta diarium: dels sådana notiser som utgöra kansliets egna anteckningar om dess åtgärder, resor och annat; dels sådana nyheter ur inkomna skrivelser, som införts i diariet efter hand som skrivelserna blivit skrivaren bekanta, och då införts på händelsens datum. I vissa fall har, som förf. påpekat, dylika avsedda kompletteringar ej blivit införda, endast planerade. De båda grupperna av notiser ha sålunda olika proveniens, art och värde.

Av egentliga dagböcker har på svenskt håll endast en bevarats, förd av Henrik von Falkenberg. Två utförliga berättelser av ögonvittnen och deltagare finnas, båda av stort intresse: den s. k. tygmästarens berättelse om Kalmar belägring och överlämnande samt den redan nämnda Krister Somes apologi, och åt frågan om dessas tendens och värde har förf. ägnat utförliga undersökningar, vilka här i korthet skola genomgås.

Den s. k. tygmästarens berättelse finnes bevarad i en renskrift från ungefär Kalmarkrigets egen tid, den är förd i kronologisk ordning, är avfattad på tyska, odaterad och anonym; av dess ordalydelse framgår att dess författare varit tygmästare (artilleribefälhavare) på slottet. Till diskussionen om hans identitet kan här följande bidrag lämnas. I Kalmar slotts räkenskaper för år 1613 ingår ett kungligt brev av den 9 november 1613 för Robert

Cammell, arklimestare: »Efter det, Hans Eriksson, att denne brevvisare Robert Cammell haver tillförende låtit sig bruka där uppå Calmarne befästning för en arkeleimästare och där blivit av fienden skjuten, så vele Vi bruka honom där på befästningen till samma ämbete ännu, och alldenstund honom står någon rest tillbaka för sin förre tjänst, begäre Vi nådeligen, att I leverera honom därför 40 daler . . .»¹. I berättelsen nämnes visserligen intet om att dess författare blivit sårad, men denne för övrigt okände Robert Cammell synes passa bättre in i sammanhanget som hypotetisk författare än någon annan känd person; av det kungliga brevets ord framgår med säkerhet att han har varit i tjänst under belägringen. Av namnet att döma har han varit utlänning; härmed passar det väl samman att den bevarade renskriften är avfattad på tyska. Av Wadéns analys framgår det, dels att det ej är fråga om en dagbok i egentlig mening, då vissa notiser bevisligen äro överarbetade efter den dag de åsyfta, dels att hela berättelsen är präglad av författarens syfte att lägga skulden för kapitulationen helt på kommandanten, fritaga officerarna från allt ansvar för denna och förtiga att fästningen överlämnats efter träffad överenskommelse; enligt tygmästaren skedde överlämnandet genom överrumpling. Allt detta utgör en kraftig tillrättaläggning av det faktiska händelseförloppet, verkställd för att befria författaren från ansvar.

Redan den 31 augusti 1611 blev hövitsmannen Nils Jönsson, som varit med på Kalmar, dömd till döden i Ryssby för förräderi enligt krigsartiklarna, emedan han dragit med Krister Some in i fiendens läger och där »lovat och tillsagt kungen av Danmark Kalmar slott och strax anammat ett brev av konungen i Danmark och fört det med sig in uppå slottet och det uppläsa låtit för en del av krigsfolket, därigenom de äro bevekta vordne . . . till att uppgiva slottet . . .»². Nu spelar Nils Jönsson en stor roll i tygmästarens berättelse. Tygmästaren omtalar hur svenska underhandlare, bl. a. en till namnet ej angiven hövitsman, som dock låter identifiera sig med Nils Jönsson, hade begett sig till det danska lägret; vidare heter det att Some vid midnatt sänt denne hövitsman tillbaka till slottet med ett brev från den danske kungen, alltså det brev som även omtalas i domen över Nils Jönsson. Detta brev är den springande punkten i tygmästarens framställning, och ur hans redogörelse för dess innehåll och besvarande framgår fullt logiskt den enda lösning som det passade honom att ge:

¹ Kammararkivet. Jag tackar arkivarien S. Hedar för dessa uppgifter.

² Domen tryckt i J. Hallenberg, Svea rikes historia under konung Gustav Adolfs den stores regering, II, sid. 820 ff; Wadén, sid. 36 ff.

brevet beveker ej krigsfolket, i stället handla officerarna med fullkomlig trohet, därigenom går överlämnandet om intet och slutet blir att Kristian IV och Some genom en överrumplande åtgärd erhålla slottet mot officerarnas vilja. Denna framställning är, som förf. klarlagt, i viktiga delar oriktig. — Det är troligt men ej säkert, säger nu Wadén, att tygmästaren känt till Ryssbydomen; med hänsyn till den stora roll som Nils Jönssons brev kommit att spela i tygmästarens framställning och de starka tillrättläggningar av det faktiska förloppet som just brevet logiskt framtingar, vinner detta antagande ytterligare i trolighet.

I sin framställning av kapitulationen följer tygmästaren sålunda den linje som Karl IX och hans rådgivare slagit in på i sina proklamationer, nämligen att Some bär skulden som förrädare. Emellertid gör förf. gällande att tygmästaren ej helt följer denna linje, att han gör front mot en del av kungens uppfattning: Karl IX talar om att slottet överlämnats utan tvång och nöd, medan tygmästaren hela tiden poängterar krutbristen som huvudorsak. Detta är fullkomligt riktigt. Men då förf. skärper detta till att tygmästarens ståndpunkt är oförenlig med kungens, är detta att gå för långt. Den är en försvarsställning, betingad liksom hela berättelsens uppläggning av Karl IX:s räfsteförfarande mot »förrädarna». Den av förf. påpekade överensstämmelsen mellan tygmästarens ord om Some (»ein Schelm und ein Vorräter seines Vaterlandes») och den officiella svenska skildringen av honom (»en äreförgäten skälm och förrädare») belyser ytterligare hur starkt hela tygmästarens framställning är beroende av Karl IX:s eller rättare hans rådgivares räfst. Detta, tillsammans med den stora roll som Nils Jönssons brev spelar för hela tygmästarens konsekventa förvanskning av händelseförloppet, torde göra troligt att tygmästaren skrivit direkt under svensk påtryckning av ett eller annat slag. Den rimliga identifieringen av tygmästaren med Robert Cammell, efter kriget fortfarande i svensk tjänst, passar väl in i detta läge, likaså det av förf. (sid. 43) markerade förhållandet, att en översättning av berättelsen gjorts i det svenska kansliet.

Även den andra från svensk sida lämnade berättelsen om Kalmar slots fall, Krister Sömes, är en försvarsskrift. Den omsorgsfulla kontroll som förf. underkastar den med hjälp av annat bevarat material, visar att dess sanningsvärde är överraskande stort. Då det gäller att närmare bedöma Sömes apologi, är det emellertid nödvändigt att insätta den i dess allmänna historiska sammanhang med större skärpa än förf. gjort. Det tidigaste material till bedömning av Sömes inställning som finnes utgöres av två brev från Some, skrivna omedelbart efter fästningens överlämnande, det ena riktat till Johan Månsson Ulfsparré på Borg-

holm med uppmaning att överlämna slottet till danske kungen, bevarat i original (meddelat av förf. sid. 312 ff.), det andra riktat till konungen och endast känt genom Messenius' referat (förf. sid. 94 f.). Då Some skriver dessa, har han gått i tjänst hos en ny herre, den danske kungen — en helt naturlig händelse bland 1500- och 1600-talens adelsmän — och hans framställning bär starka spår därav. Det är Kristian IV:s belägring som tvungit honom att uppge fästningen; men skulden bäres också av Karl IX, vilken »lovat på sin konungslige ära och redelighet komme till undsättning med krut, penningar och mat», men ej gjort detta. Some vill stå »konung Karl, hans livsarvingar eller hans utskickade gesanter till rätta» för sitt handlingssätt; han ger dessutom uttryck åt sin hätskhet mot Karl IX:s rådgivare Chesnecopherus och Erik Elofsson. Allt detta i brevet till Ulfsparre; i brevet till kungen är tonen än skarpare, men möjligheten finnes ju, som förf. anmärker, att Messenius' referat ej är pålitligt.

Då Krister Some nio månader senare skriver sin apologi, är hans inställning delvis en annan: han vänder sig med sitt försvar för sitt handlingssätt till Sveriges nye konung, han riktar sina ord till denne och rikets råd, han förklarar sig beredd att försvara sitt handlingssätt efter krigsartiklarna inför herrar, furstar och krigsmän och underkasta sig domen. Mellan den ståndpunkt han intar i brevet till Ulfsparre och i apologien råder en klar skillnad. Denna är naturligtvis främst betingad av regentskiftet i Sverige, men mellan de båda tidpunkterna ligger även en annan förändring i den svenska styrelsen: sekreterarregementet hade bytts mot ett aristokratiskt. Då Some slöt sig till Kristian IV, ansågos Chesnecopherus och Erik Elofsson vara konungens allsmäktiga rådgivare och dessutom aristokratiens hätska fiender; dem tillskrev man uppmuntran av Karl IX:s Danmarksfientlighet och krigslust. Under mellantiden hade de störtats och i stället hade den svenska aristokratien med Axel Oxenstierna som ledare trätt i spetsen för regeringen — den samhällsklass som Some själv tillhörde.

I allt detta ligger förklaringen till den olika tonen i Somes båda framställningar. I hans första lägges skulden på kungen och Chesnecopherus sida vid sida; i apologien lägges den på rådgivarna, medan kungen urskuldas på grund av sjukdom. I apologien, som är hållen i en ädel och upphöjd ton med citat från dikt och bibel, får Somes vrede mot konungen ej det fria lopp som tidigare — man måste räkna med denna förbittring vid ett riktigt avvägande av Somes roll under händelserna vid Kalmar. I brevet till Johan Månsson heter det att konungen på kunglig ära lovat undsättning; i apologien säges det vara klart, att rådgivarna gett löftet i svikligt syfte. Då vidare förf. (sid. 54) säger, att man kan

skymta en tendens i Somes framställning av den danske officeren Moltzans besök på fästningen, är detta alltför svagt uttryckt; tendensen är omisskännelig, och detsamma gäller om Somes felaktiga redogörelse för striden vid Ryssby (förf. sid. 53). Hela apologien genomändas av en elegant dold tendens, även på sina håll märkbar i behandlingen av fakta, ehuru Some hela tiden går fram med stor försiktighet och undviker varje grov förvanskning. Sålunda framgår det att apologien har andra sidor än de som förf. företrädesvis ägnat sin uppmärksamhet, framför allt att den avpassats synnerligen väl efter den nya situationen i Sverige. För att rätt bedöma den är det nödvändigt att insätta den i det här skisserade större sammanhanget.

Ännu en vidlyftig berättelse om en av krigshändelserna är bevarad på svensk sida: Cecilia Krakous bekanta relation om Gullbergs försvar, vilken tillförsäkrat Emerentia Pauli en plats i raden av svenska amasoner. Förf:s utförliga undersökning av denna relations uppkomst och säregna blandning av fakta och sägen torde i huvudsak träffa rätt. Då förf. emellertid gör gällande (sid. 71 f.), att Mårten Krakous hos Widekindi bevarade rapport om stormningen och Cecilia Krakous relation röja tydlig rent verbal förbindelse sinsemellan, är det rec. omöjligt att underskriva detta: mot vissa överensstämmelser i berättelsens allmänna följd svarar olikhet på samtliga faktiska punkter.

Den undersökning av äldre svenska historieskrivare, som avslutar behandlingen av de svenska källorna, ger bl. a. en belysande redogörelse för Messenius' historiska teknik, vilken det skulle vara av värde att få utvidgad till hans framställning av Vasatiden i dess helhet. Vidare förekommer här det förut omnämnda resultatet om Widekindis källor, vilket helt svarar mot hans egen karaktäristik av sin arbetsmetod: »effter nesten inga diaria äre wid then tijden holdne . . ., så will iagh förblifwa wid then anledning, som Archivi Acta och documenta widh handen gifwa, och uthaf Protocoller, Registraturer, fullmacher, Rådslagh, Besluuth och Stadgar, Missiver, vthgångne och inkomne bref samt Relationer, det som förnembbligast sigh tilldragit hafwer, tillhoopa hempta uthj en Continuerligh berättelse, dagh och datum altidh j bredden antecknandes, på thet at der någon woro åstundandes sielfwe acten, at han sigh j sådan motto vthan mödo expediera kan . . .» Dessa hänvisningar finnas sålunda i det handskrivna dedikationsexemplaret, nu i Kungl. biblioteket, men ej i den tryckta upplagan av Widekindi.

Härnäst övergår förf. till en undersökning av det från danskt håll emanerande berättande källmaterialet. Som redan nämnt är

det långt rikare än det svenska och ger en långt åskådligare bild av kunskapsstoffets vandring från fältlägret ut i världen; i flera fall har det varit möjligt att få verkliga detaljbilder av detta förlopp. De första stadierna belysas i kapitlet »Danska brev, dagböcker och relationer» (sid. 107—78). Först komma rapporter och skrivelser från personer som uppehållit sig vid fronten, riktade till regeringen i Köpenhamn, framför allt kanslern Christian Friis-Borreby; bland brevskrivarna märkes Kristian IV själv — hans brev äro till större delen förlorade, men deras innehåll kan rekonstrueras med hjälp av förf:s förut nämnda fynd i änkedrottning Sophias arkiv. I kansliet i Köpenhamn hopades sålunda en mängd stoff rörande krigshändelserna; härifrån utsändes det i sin tur i obearbetat eller bearbetat skick, dels för att tillfredsställa nyhetsbehovet, dels i propagandasyfte — eller bådadera. Mottagarna voro, säger förf., kungliga personer, myndigheter, släktingar och vänner till regeringsmedlemmarna och kanslipersonalen, den stora allmänheten samt utlandet. De olika fallen få en fyllig exemplifiering. De privata brev som befordrat nyhetsstoff från kriget (sid. 172—78) uppvisa ofta med det officiella besläktat material; förf. utskiljer dem emellertid som en bestämd s. a. s. social grupp bland dessa källor. — En särskild grupp utgöres av ögonvittens dagböcker och relationer, och sådana finnas av Eske Brock, två som gått under Christian Friis-Kragerups och Peder Hesselbergs namn, och ytterligare ett par mindre betydande. Till vissa av dagböckerna knyta sig problem som förf. ägnat närmare undersökning; vid ett par av dessa skall här uppmärksamheten fästas.

Den s. k. Christen Friis' dagbok är nedskreven med en handstil som visar sig tillhöra Christian Friis-Kragerup, sin namne Christian Friis-Borreby's efterträdare som konungens kansler; redan Rørdam, som publicerat källan, har emellertid observerat, att Friis ej berättar som ögonvittne i en del fall, utan att han »har benyttet skriftlige Optegnelser af andre», samt att anteckningarna röra konungens egna företag under år 1612. En närmare undersökning av Wadén har givit följande resultat. Den s. k. dagboken härrör ej från Friis, utan är i sin helhet en avskrift av andra anteckningar. Rørdam, som varit inne på denna väg och bl. a. observerat att kungen och Friis 1617 brevväxlat om en »almanack», har tänkt sig att det är fråga om en avskrift av kungens egen, för detta år förlorade dagbok. Så kan emellertid, som Wadén visar, ej vara fallet; i stället är förlagan »ett i fältkansliet fört diarium», alltså ett slags motsvarighet till det svenska diariet 1611—13. Det är Wadéns uppfattning att Friis-Kragerups roll varit inskränkt till avskrivarens, och han återkommer i annat sammanhang till denna

fråga. Här skall tills vidare lämnas öppet, om Friis gjort en fullständig avskrift av »almanackan» eller om han nöjt sig med att göra utdrag ur den; det kan redan här nämnas att i den på danska avfattade dagboken möta anteckningar på latin, även med Friis' hand, vilka förklara eller komplettera texten.

Den s. k. Peder Hesselbergs dagbok (sid. 156 ff.) är, som förf. klargör, ej förd av den för övrigt föga kände Peder Hesselberg, utan av en person som tillhört hovfanan, som haft en »någorlunda hög rang» och som umgåtts på förtrolig fot med adliga officerare. Det kan förtjäna prövas, om man ej något närmare kan bestämma upphovsmannen. Den 29 juni 1611 deltog dagboksförfattaren enligt sin egen utsago i överlämnandet av en stupad svensk adelsmans döda kropp till svenskarna; härvid uppräknar han de tolv adelsmän som deltog i ceremonien från dansk sida¹. Bland dessa tolv befinner han sig alltså, ehuru nämnd i tredje person. Under den 10 augusti berättar han, hur fyra namngivna danska herrar, som förut följt kungen till Öland — varvid han själv var med —, nu lämnade kungen och drogo tillbaka till fastlandet; kungen själv återvände först ett par dagar senare. Av sammanhanget synes framgå, att han själv befann sig bland dessa fyra; då han berättar om kungens återresa till Kalmar, använder han ej heller den vi-form, som han haft vid berättelsen om ditfärden. Av dessa fyra återfinnas de tre bland de ovannämnda tolv.

De tre herrar som återfinnas i båda sammanhangen, äro Ditlef Rantzau, Laurs Lindenow och Axel Rosencrantz; av det sätt varpå den senare omtalas på det sista stället (»och skulle Axel haffue verrit effter thil Øeland . . .»), synes framgå att han ej kan vara författaren. Det är vidare att märka, att i båda de nämnda uppräknningarna står Ditlef Rantzau först; det är även känt att denne tillhörde hovfanan. Under sådana förhållanden är den hypotesen möjlig, att Ditlef Rantzau är författaren till dagboken. Att han nämner sig själv i tredje personen har flera samtida paralleller: på svenskt håll kan tygmästarens berättelse anföras som exempel härpå. I varje fall framgår av dessa omständigheter med säkerhet vilken krets författaren till dagboken tillhört.

Förf. har iakttagit, hur dessa dagböcker ofta visa stor överensstämmelse sinsemellan och med kanslimaterialet; sådan finnes t. ex. mellan fältkanslijournalen (den s. k. Christen Friis' dagbok) och Eske Brocks dagbok samt mellan den senare och den s. k. Peder Hesselbergs dagbok. Då förf. framhåller dessa överensstämmelser, synes han visserligen ibland ej ta tillräcklig hänsyn till dagböckernas enhetliga och begränsade militärtekniska ordförråd,

¹ H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier, I, sid. 293.

men många av likheterna äro fullt betryggande. Dessa överensstämmelser kunna förklaras på olika sätt: fältkansliets anteckningar kunna vara från början normerade för hela kunskapsstoffet, likaså eventuella dagsrapporter; samtal och diskussioner inom en officersgrupp kunna ha sitt att betyda. Faktum står fast: att även ögonvittnenas dagböcker innehålla andrahandsstoff.

Att en så stor mängd brev och relationer om Kalmarkriget av olika slag har bevarats åt eftervärlden i Danmark, är till betydlig del en persons förtjänst. Prelaten i Ribe, magister Ægidius Lauridsen har samlat nyhetsstoff från olika håll och avskrivit allt som kommit i hans händer, och i hans avskriftsamling återfinnes en mycket stor del av det danska materialet. Det är även möjligt att iakttaga hur Ægidius Lauridsen gått till väga vid själva insamlingen (förf. sid. 183): han har haft särskild hjälp av sina adliga bekanta, vilka i sin tur hade goda förbindelser. Det är riktigt att Ægidius Lauridsens samling ur en synpunkt sett är »ytterst heterogen»; ur en annan synpunkt är den mycket homogen. Studerar man Ægidius Lauridsens vänskaps- och bekantskapsförhållanden sådana de avteckna sig i fadderskapen i hans familj, återfinnas i denna krets åtskilliga av brevskrivarna och meddelarna i Ægidius Lauridsens samlingar, eller deras fränder¹. Så sett, återge dessa avskrifter alltså vad en närmare avgränsad grupp av samhället kunnat få veta från olika håll om kriget.

Till detta material skulle man kunna lägga en källgrupp som förf. förbigått, men som ej saknar sitt intresse: likpredikningarna över adelsmän som deltagit i Kalmarkriget. Vad de meddela har ej större värde, men de äro genom det biografiska stoff de lämna också ett, ej minst samhällshistoriskt belysande, led i den process som förf. i sin avhandling vill utreda. Men i dem är det blott fråga om anspråkslösa och kortfattade personhistoriska försök. Sin första stora sammanfattande behandling fick Kalmarkriget i Danmark genom en vidlyftig »journal över vad som hänt i kriget», som den kallas i vissa handskrifter.

Denna »Journal», som förf. benämner den, har av äldre historieskrivning betraktats som en dagbok och behandlats i enlighet därmed. Förf. visar nu, att »Journal» är helt och hållet sammanställd på grundval av sådant källmaterial som förut genomgått: en stor del av det behandlade och dessutom annat, numera förlorat. Förf. har även identifierat handstilen i originalmanuskriptet såsom tillhörande sekreteraren i Kristian IV:s tyska kansli

¹ H. Rørdam, Mag. Ægidius Lauritzens Optegnelser, Kirkehist. Samlingen, III Række, 4.

Ernst Werckman; han visar vidare att Werckman »övat inflytande på berättelsens redigering», vilket talar för att han är författaren till »Journal». Det är ett ytterst omfattande material som ställts till Werckmans förfogande: Ægidius Lauridsens samling i dess helhet, brev, proklamationer och relationer, lägerjournaler och dagböcker (bl. a. den s. k. Peder Hesselbergs, i vilken en lucka delvis kan fyllas med hjälp av Journal, samt Eske Brocks). I detta sammanhang förtjänar ett av problemen om Journals källor att ytterligare diskuteras.

Förhållandet mellan den s. k. Christen Friis-Kragerups dagbok och Journal upptas på flera ställen till behandling av Wadén, och hans uppfattning är att Werckman direkt använt den Friis' avskrift av fältkanslijournalen, som bevarats till våra dagar. Detta resultat spelar även en viss roll för dateringen av Journal, då förf. räknar med att Friis' avskrift gjorts direkt i sammanhang med förarbetena till Werckmans historia. Den frågan inställer sig då: är det säkert att Werckman använt just Friis' avskrift? Kan han ej lika väl ha använt originalet? Och äro Friis' anteckningar en ren avskrift eller äro de utdrag eller bearbetning?

Förf. tar för givet att Werckman har använt just Friis' manuskript och betraktar, som förut nämnt, denna som en ren avskrift. Vissa omständigheter tala för dessa antaganden. Även de förut omtalade latinska tilläggen i Friis' handskrift ha sina motsvarigheter i Journal; som exempel skall här det mest betecknande väljas, då varken Rørdam eller förf. fullt klargjort det. Det är fråga om händelserna den 4 september 1612 under sjötåget mot Sverige. Läget illustreras av nedanstående parallellställen:

Friis' avskrift:

Om natten kom nogle svenske Slupper, som wilde skermytzere, men wilde ingen stand holde.

Tillskrivet i marginalen:

»n/e viderentur tunc nil egisse» (det ofullständiga första ordet har ej lästs av Rørdam eller förf., vilka lämna texten: »viderentur tunc nil egisse»)¹.

Werckmans Journal:

... und hielten die schwedischen Scheerböthe ein Spiegelfechten mit Scharmütziern, damit sie

nicht das Ansehen hätten, als wären sie daselbst umbsonst gelegen; doch machten sie kurtze Wendung und geschwinden Feyerabend.²

Friis har här kompletterat sin framställning i själva den danska texten med det latinska tillägget, att svenskarna anfölo för att de ej skulle synas ha utträttat intet. I detta — ej av förf.

¹ H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier, I, sid. 310; förf. behandlar detta ställe på sid. 146 och 257 f.

² H. Rørdam, Hist. Kildeskrifter, II Række, 2, sid. 760 f.

observerade — och andra fall tänker sig förf., att de latinska inskotten (t. ex. »mane ut puto» motsvarat av Journals »früh») markerade Friis' egna ställningstaganden och tillägg (förf. sid. 145 f.): och då de återfinnas i Journal — till och med så noga som det ovan anförda parallelltrycket ger vid handen — skulle det vara tydligt, att Journal använt just Friis' avskrift.

Emellertid är detta ej en nödvändig slutsats. Det är okänt om Friis avskrivit eller om han gjort excerperter ur sin förlaga, den nu förlorade fältkanslijournalen; de nämnda latinska inskotten och fraserna tvinga ej till slutsatsen att han endast avskrivit: lika väl som förklaringar till den noggrant avskrivna förlagan kunna de vara kommentarer eller kompletteringar under och efter en bearbetning eller excerpering. Absolut bevis för att det är fråga om en ren avskrift kan ej presteras. — Nu förhåller det sig så, att så snart en förbindelse mellan »Christen Friis' dagbok» och Journal låter sig konstateras, uppträder i sammanhang med »Christen-Friis-materialet» hos Werckman, och i närmaste förbindelse med detta, annat stoff. Detta har förf. framhållit på flera ställen: t. ex. sid. 224 f., 227, 228, 236, 243, 248, 249, 256 och 259. Så gott som varje gång förf. kan konstatera Werckmans anslutning till »Christen Friis», tvingas han också att konstatera, att Werckman vet något mera, ofta nära förbundet med det hos »Christen Friis» meddelade. Werckman är visserligen en driven kompilator, skicklig att sammanfoga sådant som hämtats från olika håll. Men då Wadén så gott som varje gång Werckman använder Christen Friis, räknar med även en förlorad källa, är detta blott en hypotetisk förklaring, betingad av hans uppfattning om »Christen Friis' dagbok» som en noggrann avskrift av den förlorade fältkanslijournalen. Det låter tänka sig en annan, fullt ut lika trolig lösning av detta problemkomplex: Friis' manuskript är utdrag ur eller bearbetning av fältkanslijournalen, medan Werckman har haft tillgång till det utförligare originalet. En detaljerad diskussion av denna fråga förbjuder utrymmet att här lämna; jag har blott velat fästa uppmärksamheten vid andra lösningsmöjligheter än de förf. stannat vid.

I de sista kapitlen behandlar förf. en rad verk inom kontinental historieskrivning eller rättare nyhetsförmedling under de två decennierna närmast efter Kalmarkriget för att på så sätt rekonstruera de berättelser, som tidens regelbundet utkommande verk i samtidshistoria byggde på. Förf:s arbete ger här en nyttig inblick i tidens Zeitungsväsen; Zeitungen om det nordiska kriget återfinnas i en samling i biblioteket i Wolfenbüttel och låta sig vidare framkonstrueras ur de nämnda samtidshistoriska verken, holländ-

ska och tyska. Förf. framhåller att de relationer som tjänade nyhetsförmedlingen från Norden, oftast voro danskt informerade, medan Sveriges officiella publicistik var mindre utvecklad. En sådan har dock funnits. Gustav II Adolf utfärdade brev och proklamationer till Norge och Hansestäderna i syfte att påverka opinionen, och svenska relationer ha också avsatt spår i Somes apologi, då denne talar om att hans förräderi har blivit »udråbt i fremmende länder ved relationer og i anden måder . . .» (förf. sid. 315). Det är givet att mängder av Zeitungen utöver de av förf. behandlade skulle kunna återfinnas i europeiska arkiv, speciellt i Lübeck; om de tidender som där cirkulerade, lämnas uppgifter i en berättelse »anlangendes the kunskaper och tijdender som man hafuer förnummit uthi Lybeck» i slutet av 1611 och början av 1612, vilken insänts till Sverige¹. Denna kompletterar i någon mån den bild av de ensidigt danskorienterade Zeitungen, som förf. lämnar. — Förf. avslutar sin framställning med en redogörelse för fransmannen Julien Peleus' 1622 tryckta bok om Kalmarkriget, ett verk som är hållet i renässansens historiografiska stil.

Wadéns arbete ger sålunda en föreställning om de rika arbetsfält som öppna sig för forskningen på den krigshistoriska källkritikens område. Detta gäller ej minst de två stora krigsperioderna i Sveriges historia, Gustav II Adolfs och överhuvud trettioåriga krigets tid, där hittills med något enstaka undantag endast tyska forskare stått för uppröjningsarbetet, samt den karolinska tiden, där en systematisk undersökning och värdesättning av det rika materialet ej framlagts annat än i några, visserligen viktiga, fall.

Ingvar Andersson.

¹ [J. Hallenberg], Handl. till konung Gustaf II Adolfs historia, I. samlingen, sid. 32 ff.